

ԱՐԹՈՒՐ ԱՆԴՐԱՆԻԿՅԱՆ

Բանասիրական գիտությունների թեկնածու

ԴԵՊԻ ԼՅԱՌՆ ԽՈՍՔԻ

(Նովիաննես Թումանյանի գրաքննադատական ժառանգության առթիվ)

Նորությունն է մեր գրականության մեջ նրանց (քննադատների - Ա. Ա.) հարգալից վերաբերմունքն ու կիրառած քննադատական մեթոդը: Նարկայ, նրանք կարող են սխալվել իրենց գնահատությունների մեջ, բայց նոր ու շիտակ է նրանց ճանապարհը: Դուք էլ ուշադիր ու հարգանքով լսեցեք նրանց, օգտվեցեք նրանց դիտողություններից – մի շփոթվեք բնավ, որովհետք – ամենից շատ – ամենից լավ բանաստեղծն ինքն է իրեն հասկանում – իր ներքին բնագոյնն ու ինքնուրույն է իր ամենատեղիի առաջնորդը: Նամոզված եղեք, որ քննադատը ոչ բանաստեղծ կարող է ստեղծել – ոչ բանաստեղծ կարող է սպանել: Նա միայն մեկնաբանում, պարզում ու բացատրում է: Եվ վերջիվերջո մի քննադատ կա, որ վերջնականապես որոշում է ապրող – մեռնող գործերը՝ դա ժամանակն է:

ՆՈՎՆ. ԹՈՒՄԱՆՅԱՆ

...Երևի թե Հովհաննես Թումանյանի պարագային է, որ ժամանակ հասկացությունը ընդլայնում է իր տարածքների *տեսիլքները*՝ առանց որևէ վերապահության և այնպիսի մի համակարգում է գործում և համաժամանակային, որ Նրան վերստին ընթերցելը դառնում է ոգեւնող ինքնապահովության համար: Քանի որ Նրա ցուցանած ժամանակը՝ մեր հոգևոր ժամանակի և տարածության այն հատվածում է, - խորապես կենսական և ուղեմշակի, - որ շարունակաբար ապրելու ենք: Եվ ընդհանրապես, գրաքննադատությունը թումանյանական մեկնակերպի այն հուսալի կետմաններից է, որտեղ հմարավորին առանց վերապահության ցուցանված են անցյալի, ներկայի, ապագայի իրականությունը՝ հայոց, - գրեթե, - մույնընթաց-գաղափարազերծ իրականությունը: «Մենք կորցրել ենք հասունաճալու ժամանակը» ձևակերպման անողորմությամբ ամենահին չպետք է ինքնադարացում փնտրել ու... գտնելու դեպքում բոլորովին այլ ընդհանրացմամբ սփոփվել՝ տեղի տալով արտաքին աշխարհի զգացողությունից ներաշխարհով *խույս տալու* մեր սովորությունը: Այս խորապատկերի վրա գրականության առաքինությամբ մշակավորված ամենայն ինչ

անատարկելիորեն պետք է գիտակցվի՝ դիմակայելու համար խառնաշփոթը և ոգու բովանդակ կամազրկումը: Այն, ինչ,- բոլոր ժամանակներում,- չափազանց որոշարկված հասարակական կարծիքի անվան տակ է մատուցվում. «Մեր լրագիրները փեշակ են շինել հալածել ու հայհոյել գրականությունն ու գրողներին, իհարկե միշտ քննադատության անունով, գրականության վրա սրտացավ հսկողի հավակնությամբ, միշտ անաչառություն աղաղակելով: Ծառ հետաքրքրական բան դուրս կգար, եթե մի ձեռնհաս մարդ քններ այս տխուր երևույթը, ցույց տար, թե ինչ շարժառիթներից է առաջ եկել, ինչպես է արտահայտվել կամ ինչ միտք է ունեցել այս թշնամական վերաբերմունքը, որ միշտ անցել է հասարակ մարդավարության և տանելի դատողության սահմաններից» («Մեր գրական վարք ու բարքից», այս և մնացյալ մեջբերումները տրվում են ըստ Հովհ. Թումանյան, Երկերի լիակատար ժողովածու, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., Երևան, 1994, 6-րդ և 7-րդ հատորներ, կնշենք միայն հոդվածների վերնագրերը):

Անշուշտ, «շարժառիթները» ունեն հասարակական բովանդակություն, գրեթե բոլոր ժամանակներում՝ պահանջարկ, և ծառայում են որոշակի,- եթե ոչ գործնական,- նպատակի: Ժամանակին, եթե «Մշակ» և «Նոր Դար» լրագրերը նպատակայնորեն են «վնասել ժողովրդի զարգացման գործին», ապա, բնականաբար, ուղղորդված: Լայն առումով անբարենպաստ կարծիք ստեղծել Բաֆֆու, Ծերենցի, Սունդուկյանի, Ծիրվանգադեի, Մուրացանի, Պոռչյանի, Փափագյանի և այլոց նկատմամբ, ովքեր իրենց ստեղծագործություններով նպաստել են հայ հասարակության ոգեղեն զարթոնքին՝ ցուցանելով «ազգի պակասավոր կողմերը» ամենաազնիվ մղումներով, որպեսզի ազգը իր վրայից թոթափի կեղծ բարեպաշտության ամեն հնոտի: Ի վերջո, գրողները արդյոք չե՞ն ծառայում ազգային կրթության նվիրագործմանը, մի խնդիր, որ զոհն 19-րդ դարավերջին և 20-րդ դարասկզբին հրամայապահանջ էր բոլոր առումներով, «ժողովրդի հետ խոսելու» ամենաառաջնային նախապայման: Եվ «հայի մեջ միայն պակասություններ տեսնելու», ինչպես համոզված էին ժամանակի լրագրերը,- վտանգավոր դիտավորություն ու գրողական չպատճառաբանված քմայք չէր, այլ ամեն երևույթի և իրողության քննադատաբար մոտենալու իմաստավորված կեցվածք, որն ուղղված էր հոգևոր սնանկության դեմ, հասարակական առաջընթաց արգելակող:

Թումանյանական անխառն պարզությունը, որ հոգևոր նշանակալիությամբ է զուտ այդպիսին և կարոտ է խորքային բացահայտումների, քննարժանման (խնդրո առարկան վերաբերում է Հովհ. Թումանյանի ստեղծագործությանն ընդհանրապես), նրա տեսական դատողություններում, մտածումներում անխուսափելիորեն ավելի է բյուրեղանում՝ գրական իրողությունների ընդհանրացումներով: Գրական այս կամ այն երևույթի ստեղծագործական համընդհանրական որևէ խնդիր՝ անցյալի և իր ժամանակակից գրողի վերաբերող, «նոր հայացքներով և հասկացություններով» նրա ուշադրությանը պետք է արժանանար ոչ այն պատճառով, որ ինքը տիրական դեմք էր և իր խոսքը էական նշանակությամբ անհրաժեշտ ու զատորոշվող, այլ գրողի և գրականության առաքելության խնդրի նորոշի մեկնաբանման էր նա հետամուտ: Ասել է, թե պարզունակ և հնամենի հասկացությունների,- գրողին և գրականությանը վերաբերող,- *դիմազերծումը* հասարակական նշանակություն ունեցող խնդիր էր և տևական պայքար էր պահանջում: Իսկ եթե ոչ Հովհ.

Թումանյանը, ապա ո՞վ պետք է գիտակցեր ազգային ինքնահարգանքի կարևորությունը: Քանի որ ազգային էության, հոգեբանության ներկայանալիության «մենաշնորհը» տրված լինելով գրողին՝ նա իր ստեղծագործություններում ազգաճանաչողական հատկանիշներ է ի հայտ բերում՝ ուրվագծելով իր ապրած ժամանակաշրջանի *ազգային* ժամանակը: «Ասպետական զգացմունքը պակասում է մեր մեջ: Մեր մարդը սիրում է խեղճությունն ու լացը և զարդարվում է նրանցով: Եթե ուզում է մեկին էլ հարգանք ցույց տալ, նրան էլ ճգնում է ցույց տալ խեղճ ու ողորմելի... Ապա լավկանությունն ու հառաչանքի ողորմուկ ձայնը, սովամահի ու մերկության ողբը տարածեցին ամբողջ գրականության վրա. էլ ապրողների թշվառ վիճակը, էլ մեռածների «ողողողացող ուրվականները»... այնտեղից էլ մամուլի մեջ. «երկու կուպեկը» ձեռքին Ռաֆֆին, անկուպեկ Արծրունին... Ոչ, սոված ու մերկ չեն հայ գրողները: Եթե այդպես եք կարծում, կարող եք հանգիստ լինել: Դժբախտությամբ այդ չի, այլ այն, որ գրականությունը ապրուստ չի տալիս գրողին... և գրողը իր եռանդն ու ժամանակը կորցնում է ապրուստի վրա, ճիշտ այնպես, ինչպես հասարակ մարդիկ, ու չի կարողանում պարապել գրականությամբ, եթե պարապում էլ է - ի միջի այլոց:

Այս արդեն ուրիշ խնդիր է: Եվ, այո, մեծ դժբախտություն է մի գրականության համար: Եթե սրանից եք խոսում - խոսեցեք: Գրողի և նրա ընտանիքի համար էլ այստեղ վիրավորական բան չկա: Ընդհակառակը, մենք գնահատում ենք գրողի տաղանդը և չենք ուզում, որ տանի ծախսի այդ տաղանդը ապրուստի վրա, այլ կարողանա տալ մեզ այն, ինչ որ բարձր է ու գեղեցիկ և ինչ որ չունենք մենք... Չեք կարողանում գրականություն ու գրող պահել, այդ հերիք չի, այժմ էլ պետք է խնդրել, որ ճատեր չասեք նրանց վրա, երբ որ մեռնում են» («Վիրավորական հարգանք»):

Գրողին (և ընդհանրապես գրականությունը) չգնահատել, ասել է թե ազգային-հոգևոր առաջընթացին արգելք հանդիսանալ հատկապես մի այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ քաղաքական և սոցիալական, ինչպես նաև բարոյահոգեբանական վատթար վիճակում հայտնված հայությունը,- թե՛ Արևմտյան և թե՛ Արևելյան Հայաստաններում,- ոգեպահպանման ճիգեր էր գործադրում: Հայտնի պատմաքաղաքական իրողությունները, ներքին՝ ընկերային-հոգեբանական հակասությունները և հակամարտությունները այնպիսի իրավիճակ էին ստեղծել, որ նախ և առաջ վտանգված էր հայ ինքնության գոյությունն ընդհանրապես: Եվ միայն գրականությունն էր ի գործ ազգային-հոգևոր ոլորտում որոշ տեղաշարժերով կյանքի կոչել անխուսափելիորեն կործանման դատապարտված, անզորնացած հայ հանրությանը: Այս հույժ ճակատագրային համարվող ժամանակներում Հովհ. Թումանյանն իր սթափեցնող ներկայությամբ ժամանակ էր վատնում նաև անդրադառնալու գրական իրավ գեղարվեստական և գեղագիտական չափանիշներ ունեցող ստեղծագործություններին՝ խորապես գիտակցելով հավաքական ոչնչությունների ազդավճառ դերը, հատկապես սերունդների հոգեկերտվածքի ձևավորման անընդհանրելի վնասաբերությունը: Անողորմ ու ճշմարտացի էր Հովհ. Թումանյանը, քանի որ ընդհանրապես (ոչ միայն գրական) տգիտության դեմ պայքարում գիտակցում էր իր անպաշտպան *պաշտպանվածությունը*, որը նաև ժամանակի գավառամտական մտահայեցողությամբ էր պայմանավորված. «...կանգնեցե՛ք, գրական մեծություններ սանձահարող անսանձ փոքրություն: Էստեղ տվե՛ք ձեր ականջներն ու կանգնեցեք մեր առջև: Էսպես: Ես ճանա-

չում եմ ձեզ: Դուք մի որևէ Ռ. Դրամբյան չեք: Դուք միմը չեք: Դուք շատ եք: Դուք տիպ եք: Դուք էն պատիկ, մաղձոտ ու մուր հոգին եք: Էն հավիտենական անկոչ պրոկուրորը, որ ամեն տեղ, ուր կերևա, միայն «դիպվածով» լսած լինելով մի բան, դատում ու դատապարտում է ամեն գործ ու գործիչ, առանց ճանաչելու, առանց ամաչելու: Դուք էն անհոգի, տափակ ընթերցողն եք, որ կարդում է պարապությունից ու «դիպվածով»՝ ձեռքն ընկած մի քանի տողով առանց խոր ու լուրջ մայելու, առանց հասկանալու, տգետ ու թեթև սկսում է քննադատել ու «հարվածել», և առանց հասկանալու էլ շարտում է բառերը՝ շանտաժ, ժանտախտ, բանագող... թեկուզ և դեմը կանգնած լինի մի գրական մեծություն... Բայց ոչ, ձեզ չի տրված՝ ոչ եղածը վերցնելու շնորհքը, ոչ ստացածը գնահատելու առաքինությունը, այլ համբակի թեթևամտությունը և տափակ, փոքրիկ հոգու մաղձն ու թույնը... Եվ անշուշտ, ձեզ հետ վեճի բռնվելը շատ ավելի տգեղ է ու անպատվաբեր, բայց պատասխանեցի՝ որովհետև ինչպես արդեն ասել եմ, դուք մեր կյանքում, դժբախտաբար, «սովորական երևույթ եք», թեև միաժամանակ միանգամայն ոչնչություն» («Ոչ-գրական ոչնչությունները քննադատ»):

Ընդհանրապես, Հովհ. Թումանյանը գրականության,- իբրև հասարակության զարգացման մասնապայմաններից՝ ազդեցության տարածման դրսևորումներով,- այս կամ այն խնդրին անդրադառնալիս,- հարկ է համարում գրական անցյալ արժեքները վկայաբերելով՝ մասնահատկել, թե ի՞նչ ներգործություն են ունեցել հետագա շրջանի գրողների ստեղծագործությունների վրա, դրանով իսկ հասարակական կյանքում նրանց ունեցած դերը բարերար ազդեցություն ունեցե՞լ է արդյոք՝ նպաստելով հանրային մտքի առաջընթացին. «Այս դարի կեսերից մեր կյանքում ամենուրեք, ուր հայ է ապրում, սկսվում է մի եռանդուն մտավոր շարժում... հին ուսումնառումն ու ուսուցման խալիֆայական եղանակը դատապարտելով, մանկավարժական մոր ձևերով, կյանքի պահանջներին ավելի հարմար գիտելիքներ են ավանդվում...» («Մեր մախորդ շրջանի բանաստեղծները»):

Վկայաբերելով և արժևորելով Խ. Աբովյանի, Մ. Պեշիկթաշյանի, Ռ. Պատկանյանի, Ս. Ծաֆազիզի ստեղծագործությունները՝ Հովհ. Թումանյանը «ժողովրդի խավերի մեջ» ճակատագրային, մկատելի տեղաշարժերի առկայությամբ «լույսի և ճշմարտության» համընդհանուր արթնացում է նշմարում: Ասել է թե՛ ոգեղեն արթնացում, որը բնականաբար պետք է ունենար շարունակական ընթացք՝ որոշակի դրսևորումներով: Ավելորդ է նշել, որ սա զուտ պատմական իրողություն է, իսպառ անկասելի, օրինաչափ՝ պայմանավորված հասարակության միանգամայն բնականոն զարգացմամբ: Եվ պատահական չէ, որ Հովհ. Թումանյանի պես տեսանողը, երևույթների դիտարկման և գնահատման իր արժեչափումներով, տեսնում և ընդհանրացյալ հատկանշում է այն հոգևոր առնչությունը, որը գոյություն ունի մախորդ և ներկա,- ինչո՞ւ չէ, մասնապագա,- սերունդների միջև, մանավանդ, որ այդ կապը գրական-մտածողական է՝ հասարակական հոգևոր ներկայանալիություն ընդգրկող-ընդհանրացնող. «Անցյալ ինստիտուցիոնալ թվականներին հաջորդական ասպարեզում հայտնվեցին տարբեր ուղղության ու տարբեր շնորհքի մի շարք բանաստեղծներ: Մեծ հասարակությունը, որ առհասարակ ծանր է լսում և ուշ է գնահատում, մանավանդ գեղարվեստական գործերը, իհարկե, սրանց չնկատեց: Այսպիսի դեպքերում գնահատողը լինում է գրականությունը սիրող ու հասկացող մի որոշ բազմություն, որը

կազմում է այս կամ այն երկրի գրական մթնոլորտը: Դժբախտաբար, դա էլ գոյություն չունեն անհատական... Արդյոք այնքան փոխվե՞լ են ժամանակն ու հասարակությունը, որ գոնե սրանք (նոր գրողները.- Ա. Ա.) մենակ չմնան ու լքված, այլ տեսնեն, որ ապրում են հարազատ ժողովրդի մեջ, զգան նրա սիրող սրտի ջերմությունը, նրա վերաբերմունքի քնքշությունը, ոգևորվեն, զարգանան ու մեծանան... Թող սրանք էլ լինեին ուրիշ շատ որդեգիրների թվում, որ սրանց գեղեցիկ ճանապարհն ու թանկ հաջողությունը ապահովեին ջանքերից: Այս տեսակի լավությունը արված կլինի ոչ թե մի անհատի, այլ մի ամբողջ ժողովրդի. ո՞վ գիտի, գուցե և ավելին, որով և հասարակական տեսակետից բարերարությունն էլ կդառնա ավելի մեծ ու իմաստավոր» («Նորերի համար»):

Ժամանակ և հասարակություն. թումանյանական խստապահանջությամբ այս երկու կարևոր գործոնների փոխադարձված կապը գերազանցապես գաղափարական բնույթի է: Հատկապես, երբ խնդրահարույց է ժամանակի բարոյականության ոգու կորստի չգիտակցումը այն մույն հասարակության կողմից, որը կոչված է, եթե ոչ ոգեկիրը լինել, ապա գոնե ճանաչողաբար յուրացնել (կամ ինքնաքննադատաբար ճանաչել) ժամանակի առաջադրածը, որ ուզենք թե չուզենք՝ պատմական անհրաժեշտություն է իր բոլոր հակասություններով: Եվ Հովհ. Թումանյանի չափազանց ճշգրիտ դիտարկմամբ, քննադատությունն ընդհանրապես,- գրական քննադատությունը մասնավորապես,- ժամանակի ոգու իրական և երևակայական ընկալումներում առավելա է բացահայտվում, քանի որ նրա գոյության իրավունքի *հավաստիությունը* ժամանակի պահանջն է. «Բնադատությունը կատարում է ժամանակի գործոնը: Ժամանակը ջոկում է վատն ու լավը ու վատը մի կողմ թողնելով, դեմ ձգելով, իր հետ տանում,- հետզհետե ավելի ու ավելի փայլեցնում,- սիրում ու պահում է լավը, էսպես էլ լավ քննադատը: Ժիշտ է, մա մոտենում է մի գրական գեղարվեստական գործի ոչ թե նրա համար, որ ցույց տա, թե ինչ չկա նրա մեջը, այլ նրա համար, որ ցույց տա, թե ինչ կա» («Զայրույթի պատճառը»):

Ընդհանրապես, գեղարվեստական «գործը», իբրև այդպիսին, և իբրև ժամանակի ընկալման *միջոց*, Հովհ. Թումանյանի քննական դիտարկումներում չի սահմանափակվում սուկական վերլուծումներով և գնահատման ընդունված մեկնաբանումներով: Գրական արվեստի խնդիրը՝ հնարավոր բացահայտումներով էական ու դիտարկելի էր այն պարզ պատճառով, որ *գրային* և *քննադատական* շերտերում, թերևս, Հովհ. Թումանյանն առաջիններից էր, որ կենսական համարեց ներմուծել լեզվազգացողական այնքան անհրաժեշտ խնդիրը՝ պատմական գիտելիքների հնարավորինս զուգադրումներով: Ժողովրդական լեզու, գրական լեզու, գրաբարյան ոճավորումներ և ընդհանրապես նոր ոճավորումներ ու գրական լեզվի փոխառություններ: Եթե մի պահ հիշենք չափազանց դիպուկ այն արտահայտությունը, որ «Պոեզիան լեզվի արվեստ է» (Պոլ Վալերի), ապա թումանյանական ընդհանրացյալ առումով՝ «Լեզուն է ամեն մի ժողովրդի ազգային գոյության ու էության ամենախոշոր փաստը, ինքնուրույնության ու հանճարի ամենախոշոր դրոշմը, պատմության ու հետավոր անցյալի կախարդական բանալին, հոգեկան կարողությունների ամենաճոխ գանձարանը, հոգին ու հոգեբանությունը»:

Եվ շատ էլ չէին սխալվում հմերում, եթե լեզու ասելով ազգ էին հասկանում» («Հայոց գրական լեզվի խնդիրը»):

Հովհ. Թումանյանը «մեր գրական լեզվի զարգացման տեսությունը» պայմանավորում էր «վերջնականապես մի ճանապարհի վրա հաստատելու» քննական անհրաժեշտությամբ: Անկաշկանդ զարգացմամբ է լեզվի («ժողովրդական բարբառներից օգտվելով») «կենսունակությունը ու հարազատությունը ամենուր ընդունվում, սիրվում ու դառնում ընդհանուր ազգային գրական լեզու»: Ինչ վերաբերում է լեզուների փոխառություններին, Թումանյանը ժողովուրդների գրականության փոխհարստացման անհրաժեշտությունը նվազ կարևոր չի համարում՝ էապես առաջնային համարելով գրական-հոգևոր և ընդհանրապես մշակութային «նյութափոխանակության» խնդիրը: «Ծատ լուրջ ու պարզ գիտակցությամբ»՝ գրաքննադատի ճշմարտություններ հայտնաբերելու, գրական ստեղծագործությունն արժևորելու դիտողականությունը որոշակի և վճռորոշ հոգածությամբ պետք է դրսևորվի: Այսպես առանձնահատուկ ինքն էր վերաբերվում նորեկ սերնդի գրողներին՝ հուսադրելով, որ. «Մենք էլ ենք եղել սկսնակներ, բայց մեր գրական կյանքի արշալույսին էս տեսակ հասարակություն, էս տեսակ ընդհանրական ուշադրություն չենք տեսել... Հրճվանքով եմ լսում, թե իզուր չեն շրջանները իրար հետևել և դուք՝ թե արվեստի կողմից, թե հոգեկան ապրումների, հանդիսանում եք ձեր մախորդ շրջանների զարգացումը: Բայց նույնքան հրճվանքով եմ նկատում և մեր հասարակական կյանքի զարգացումը...» («Խոսք սկսնակ բանաստեղծներին»):

Վերստին գրականության առաջընթացի հզոր ու նպատակային խթան համարելով բարեփոխ կյանքն ու «հանդիսական հասարակության» հոգևոր բարեխառնությունը, Հովհ. Թումանյանը առանձնապես է էական համարում գրական այն խնդիրների իմաստավորումը և վերափմաստավորումը, որոնք գրականության շարժում ընթացքն են պայմանականություններից զերծ պահում, դրանով իսկ ուղենշային դառնում ոչ միայն ստեղծագործ սկսնակի, այլև ողջ գրական ընթացքի տևականապես զարգացման համար: Եվ պատահական չէ, որ տեղեկեցիայի խորհուրդը գրականության մեջ՝ նրա նկատածամբ սկիզբ է առնում «ստեղծագործող մարդու, բանաստեղծի կանխատեսության և կանխագիտության հիմնական ունակություններից», որոնք հատկանշում են նրան. «Տաղանդները կարող են շեղումներ անել և շեղումների մեջ էլ դարձյալ կմնան տաղանդավոր, բայց առհասարակ գնում են ուղիղ ճանապարհով և մախորդշված նպատակներով, միտումով, տեղեկեցիայով չեն առաջնորդվում իերնց ստեղծագործությունների ժամանակ»:

«Հասարակությանը հուզող զանազան խնդիրների» արծարծումը գեղարվեստական փաստ ու արժեք դառնում է միայն այն դեպքում, երբ այդ խնդիրներն ունեն խորհուրդ և խորապես են անհատականացված, բայց միևնույն ժամանակ ընդհանրական են՝ իրենց զգայունակությամբ հասարակական ճանաչողության արժանացած: «Նախորոշված» են արդյոք ստեղծագործական սրընթացության շրջադարձները, թե՞ «ուղիղ ճանապարհով» ընթանալու անկասելի բերկրանքից է «առաջնորդ ոգու» կենսականությունը զատորոշելի: Կարծես թե այսկերպ առավել ճանաչելի պետք է լիներ և զոհացուցիչ՝ հասարակության համար, մանավանդ *հակամարտող* դեր ստանձնած հասարակության, որը ընկերային և գաղափարային առումով տակավին հավաքականություն չէր, քանի որ թերևս միայն դավանաբանական նշանակությամբ էր միակամ: Ընդհանրապես, Հովհ. Թումանյանը գրաքննադատական տարբեր հոդվածներում, այս կամ այն գրողին, մշակույթի գործչին

նվիրված ելույթներում հասարակության դերը, հասարակական այլևայլ գործընթացների արձագանքումը՝ մշակույթի ոլորտում, կարևորել է այնքանով, որքանով այն առնչվել է ազգային զգայունակության խնդրին: Այս դիտարկումներում զգալապես տեսանելի է Թումանյան հասարակական գործչի եռանդն ու իմացականությունը և գաղափարական տեսակետների խնդրահարուցումը, այն, ինչ պայմանավորված է նրա՝ ոչ իբրև և միայն բանաստեղծի զգայական, կանխատեսման հատկություններով, այլև գրաքննադատ-վերլուծաբանի ճշգրիտ-պատճառաբանված դատողություններով:

...Ի թիվս այլ խնդիրների՝ ի՞նչ նպատակների է ծառայում մամուլը. արդյոք հասարակական խնդիրների, ազգային (ինչպես նաև ներազգային) հակամարտությունների ապարեզը ի՞նչ չափով, ի՞նչ կերպ և ի՞նչ ծավալով, խորքայնությամբ է բաց մամուլի համար: Արդյոք ոչ միատարր, - *բովանդակային* հասարակություն, - եթե այդպիսին հայ հանրությունը համարվում է, - ունենալու խնդիրը կնպաստե՞ր հասարակական կյանքի ճգնաժամի վերացմանը: Այս հարցադրումները ամենևին անհետևանք չեն մնացել Հովհ. Թումանյանի, - կարելի է ասել՝ զուտ ազգային գրաքննադատական, - դատողություններում և հույժ արժևորելի բանախոսական-վիճաբանական տազնապ հարուցող, ցարդ մտորումների տեղիք տվող ընկալումներում: Իսկ թե դրանց ո՞րչափ էր պատրաստ ու ընկալունակ ժամանակի հասարակությունը, այնքան էլ դյուրին-ենթադրելի չէ, քանի որ. «Ինչպես ամեն մի կուլտուրական ժողովրդի, նույնպես և հայ մամուլի մեջ եղել է և կա բանակոծի: Հաճախ բանակոծիվը ստանում է ոչ ցանկալի կերպարանք շնորհիվ այն բանի, որ հաճախ բանակոծի ժամանակ պաշտպանվում են անարդարությունները, խեղաթյուրվում են փաստերը և այլն: Այժմ, երբ դրված է այդ հարցի լուսաբանությունը, ցանկալի է, որ խոսողները լինեն հանգիստ, կոռեկտ և զգույշ ժամանակակից բանակոծիկներին գալիս, որով վիճաբանությունները կարող են սուր կերպարանք ստանալ, որը, իհարկե, ցանկալի չէ»:

«Կրիտիկոս Ռ. Դրամբյանին», (որը գրականության պատմության մեջ մնաց և հիշատակվում է զուտ և միայն Հովհ. Թումանյանի շնորհիվ, այլապես նրա սնամեջ գրաքննադատական հոդվածները ժամանակին իսկ արդեն մեռելածին լինելով, *դիպվածային* այս գրադատի անշահեկան-վնասաբեր գործելաոճը՝ մարտնչող տգիտության սահմանն անցած, չէր հիշատակվի ընդհանրապես) հերթական անգամ հիշատակելիս արդեն հիշատակված «Զայրույթի պատճառը» հոդվածում անդրադառնում է գրական-քաղաքավարական այն ըմբռնումին, որը գրաքննադատության համար էական ու պարտադիր պայման է: Իրավ, ճշմարտացի քննադատության փոխադարձ հանդուրժողականության առումով. «...թողեք էդ բառերը. քաղաքավարության, վսեմ կրիտիկայի, ու ջենտլմենության խոսք մի անեք, եթե բարձր ու վսեմի կարոտ ունեք, լսեցեք ինչ եմ ասում... Ես գիտեմ, որ ջենտլմենությունը սուտ է, իսկ քաղաքավարությունը՝ կեղծավորություն: Եթե կարող եք, եթե ուժ ունեք, եղեք մարդավարի, բարի եղեք ու անկեղծ: Եվ եթե, երբ որ մաքուր սրտով ու անկեղծ կմտենաք նույնիսկ էն մորենու թփի միջից էլ կլսեք Աստծու ձենը և կունենաք ու կնաշակեք վսեմի ու բարձրի հաճույքը, այլապես դուք պատժված կլինեք էն պատժով, զայրույթով, որ նախասահմանված է կեղծավորներին և չոր ու չար հոգիներին...»: Ասել է թե՛ ժամանակի մոռացությամբ. ոչ այնքան անողորմությամբ, որքան այն ըմբռնման հավաստիությամբ, որ ժամանակն է ամենահուսալի և անաչառ արժևորողը գրական-մշա-

կութային ցանկացած երևույթի, իսկ «գրական վարք ու բարքում» եղած նշանակալի աղտեղությունները, «պակասությունները» լիարժեքորեն հիմնավորում են, որ Հովհ. Թումանյանը հաճախադեպ պետք է թվացյալ դաժան ընդհանրացումներով ներկայացնեք իրավիճակը՝ գաղափարագրկում և ոգեգրկում նշմարելով պարսպ քննադատությամբ զբաղվողների գործելաոճում, այն, ինչ անխուսափելիորեն սպառնում էր վերածվել, (կամ գուցե վերածվել էր) աշխարհայացքի՝ անշուշտ գրապատմական զարգացումը խոչընդոտելու *ափսրատությամբ*: Այս խնդրի կարևորությունը, և դրա գիտակցման անհրաժեշտությունը, Հովհ. Թումանյանին այնքան չէր մտահոգի, եթե նա իր մոտեցումներով այդքան կշռադատակից չվերաբերվեք գրականության զարգացման վերլուծականությանը՝ հեռանկարային առումով և բարոյահոգեբանական չափակշռումներով. «Մեր լրագիրները փեշակ են շինել հալածել ու հայհոյել գրականությունն ու գրողներին, իհարկե միշտ քննադատության անուճով, գրականության վրա սրտացավ հսկողի հավակնությամբ, միշտ անաչտություն աղաղակելով: Ծատ հետաքրքրական բան դուրս կգար, եթե մի ձեռնհաս մարդ քններ այս տխուր երևույթը, ցույց տար, թե ինչ շարժառիթներից է առաջ եկել, ինչպես է արտահայտվել կամ ինչ միտք է ունեցել այս թշնամական վերաբերմունքը, որ միշտ անցել է հասարակ մարդավարության և տանելի դատողության սահմաններից... Գրականության մասին խորհրդածություններ է անում («Նոր Դարը».- Ա. Ա.), հարցեր է տալիս ու իրան-իրան պատասխանում: Իհարկե, շատ անմխիթար պատասխաններ, հուսահատական եզրակացություններ, նախատիքներ ու խրատներ, մեկը մյուսից ավելի անհեթեթ ու անճոռնի...»: Այնուհետև իր մտահոգությունը զուգակցաբար առավելս առարկայացնում՝ դիտարկելով գրողի արժանապատվության խնդիրը՝ ըստ էության, առանձնակի շեշտելով, որ լրագրողական չարաբանությունն ու անարդար մեղադրանքը «վնասել են ժողովրդի զարգացման գործին»: Ավելին. «Դուք (նկատի ունի ստահոգի և կեղծաբար մամուլը.- Ա. Ա.) գրողներին զրպարտելուց և նախատելուց հետո հարցնում եք. որտե՞ղ, ո՞ր ժողովրդի մեջ կգտնեք, որ տգետ մարդը, իր մանկությունը զրկանքով, օրերը նեղությամբ և ծայրահեղ խնայողությամբ անցկացնելուց հետո, խնայված կարողությունը զոհե, մկիրաբերե ուսման գործին, ուրիշների զավակների կրթության գործին: Գտնում եք, որ այդ «գեղեցիկ և բարձր հատկություն է»... գրողներին առաջարկում եք փառաբանել այդ առաքինությունները, նախատում եք, որ նրանք անտես են առնում հայի այդ բարձր կողմը, և հենց դրանով էլ ապացուցանում եք, որ ոչ մի նմանություն չկա և ոչ մի հաշտություն չի կարող լինել ձեր և գրողների մեջ, որոնք... ի ծնե կոչված են գործերի ներքին իմաստը թափանցելու, արտերի գաղտնիքը կարդալու և այնտեղից խոսելու ժողովրդի հետ» («Մեր գրական վարք ու բարքից»):

Զարմանալի չէ ամենևին, որ այս առաքելությունը Հովհ. Թումանյանին պետք է վերապահված լինեք. իրականության ամենատարբեր խնդիրներ վերին ճշմարտության չափանիշներով բանաձևող ու դիտարկող այն բացառիկ անհատականությանը, ով հոգևոր (ոգեստեղծման խորին նշանակությամբ) տիրական ազդեցություն ուներ և հարկադրված էր այդ ազդեցության լծակներն ընդլայնելու՝ զուտ ստեղծագործական նկատառումներով՝ գաղափարապես ներազդելու, իրերն իրենց իրական անուններով կոչելու համար: Եվ պետք է նշել, որ հաշտության եզրեր չտեսնելու (մամուլի և գրողների միջև) խնդիրը

խիստ մտահոգեցնող էր, քանի որ մամուլ-գրականություն փոխկապակցվածությամբ (իրարահանդուրժողության պարագային) հասարակական կյանքի զարկերակը կբաբախեր բնականոն: Հովհ. Թումանյանը արդարև և իմաստալից բանավեճի (ոչ միայն գրական) կողմնակից լինելով, միևնույն ժամանակ ջատագովն էր գրաքննադատության իմացաբանական,- ոչ հավուր պատշաճի և մերկապարանոց,- խորքային մեկնաբանման: Թե՛ Ծեքս-պիրի հայերեն թարգմանությունների մեկնաբանման, թե՛ Ա. Չոպանյանի և այլոց հետ, ինչպես նաև հայ գրողների, ուսուցիչների և մշակույթի այլ մարդոց բանավեճելու ժամանակ, Հովհ. Թումանյանը աներևակայելի զգոնություն էր դրսևորում՝ մախ պահպանելով գրական-բանավեճային յուրահատուկ գեղագիտական պահվածք և հանդուրժողականություն: Եվ զարմանալիորեն ցանկացած գրա-պատմական ուսումնասիրության և հայ, օտարազգի գրողի ստեղծագործության անդրադառնալիս, նա մասնահատկում էր բովանդակային և ոճային այնպիսի մրբերանգների էականությունը, որ միայն և միայն վկայում էր նրա գրական-իմացաբանական լայնախոհության մասին:

Ընդհանրապես, Հովհ. Թումանյանի ամեն մի գրաքննադատական, բանավեճային հոդված, ելույթ, այս կամ այն գրողի հոբելյանի, մահվան առթիվ ասված խոսք, այնպիսի տպավորություն է թողնում, որ ինքնաարտահայտվելը նրա համար «նշանակալի ցնորք» է բառի խորքային իմաստով և նշանակությամբ: Քանի որ հասարակական կյանքի նրա գիտակցման և իմաստավորման «նշանառությունը» միայն հոգևոր ոլորտին ու արժեքներին չի ուղղված: Նա բացահայտում է այնպիսի իրողություններ, որոնք բավականաչափ կամ *վերացական* էին և կամ հանրությանը տակավին հասու չէին, հատկապես իմաստագերծված:

«Ոչ հայ կյանքն է ուսումնասիրված, ոչ հայ գրականությունը քննադատված... և եթե եղել են հատ-հատ դեպքեր, այն էլ շատ թերի և անհատական բնույթ կրող, և եթե այժմ (դասախոսությունը Հովհ. Թումանյանը կարդացել է 1907 թ. Թիֆլիսի ժողովրդական համալսարանում - Ա. Ա.) այդ նյութին ես պետք է միևնույն մի երկու ժամ, այս էլ կլինի իմ անհատական զրույցս հայ կյանքի ու գրականության վերաբերյալ: Ռուսաց գրականության մախորդ շրջանի կյանքը վաղուց է ուսումնասիրված և վաղուց բոլորիս համար ճշմարտություն է դառել, թե ինչ ահագին չափերով ազդում է շրջապատող կյանքը առհասարակ գրականության վրա: Որքան շրջապատը լայն է ու ընդարձակ, բազմակողմանի ու բազմաբովանդակ, այնքան մեծ է գրողը և նրա շրջահայացը, նույնքան մեծ ու հարուստ է նաև գրականությունը: Հայ գրականության մասին խոսել, այդ նշանակում է խոսել մի փոքրիկ գրականության մասին, որ դեռ մոր-մոր է սկսել իր լեզուն մշակել, ծաղկել, դեռևս անկերպարան վիճակում է, և որի սկսողների մի մասն արդեն մեռած, սակայն մյուս մասը դեռ ապրում է մեզ հետ... Ժողովուրդներն ունենում են հազար ու մի դարդ-ցավ, այրող-մաշող խնդիրներ, սակայն կան խնդիրներ, որոնք համաժողովրդական են և որոնք իրենց հաստատուն կնիքը դնում են գրականության վրա» («Կյանք և գրականություն»):

Խնդրո առարկան, այնուամենայնիվ, այն, ինչ Հովհ. Թումանյանին մտահոգել է ողջ կյանքում, «ստեղծված անտանելի կացությունն է»: Մի կողմից հայ հասարակության անտարբերությունը գրի և գրականության նկատմամբ, մյուս կողմից հայ գրողի աննկարագրելի վիճակը: Արդյունքում. «մեր գրականությունը դեռևս հնարավորություն չի ունեցել ու-

սումնասիրության առնելու այդ ժամանակակից այրող խնդիրները»: Ասել է թե՛ խոչընդոտվել է գրական-մտածողական բնական և բնականոն զարգացումը:

«Հայ կյանքն ու հայ գրականությունը». ահա թումանյանական գրաքննադատական ըմբռնումի և ստեղծագործական կենսալից նախանձախնդրության ոգեսնող ակունքը: Վերլուծաբար ու խորաթափանց, փորձառության պակաս երբեք չզգացած ու չապրած Հովհ. Թումանյանը ամենաանճշան իրողությունների ներքին շերտերում բացահայտում է հայ կյանքի ու գեղարվեստի շարժունակությունը՝ ստեղծելով արտահայտվելու մթնոլորտ: Ինքնաարտահայտվելով՝ այլոց ևս մղելով ազատ խոսքի և մտածումի: Եվ գրաքննադատությունն իբրև միջոց՝ միանգամայն բնական և ճշմարտորեն պետք է չափորոշեր ազատության և ճշմարտության սահմանները՝ «ներքին բարոյական-հոգեկան ուժի խորին գիտակցությամբ ու ստեղծագործ ժողովրդի ազնիվ հպարտությամբ»:

Ընդհանրապես Հովհ. Թումանյանի գրաքննադատական ժառանգությունը (ներառյալ նամականին) գրական ստեղծագործության, գրողի լեզվի, ոճի, մտածողության, գրական փոխառնչությունների, թարգմանական արվեստի և այլ բազում խնդիրների արծարծմամբ, անդրադարձ է նաև,- համընդհանրական բնույթով և խորքայնությամբ,- իր ապրած գրական, հասարակական իրականությանը, հայացք՝ ուղղված մեր ժամանակին, հայ մարդու ճակատագրին: